

НА ЗАКІНЧЕННЯ НОМЕРА

ПСИХІАТРИЧНІ ПРОБЛЕМИ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Патографічний портрет

Witztum E., Lerner V., Kalian M.
J Med Biogr. 2000 May; 8(2):110-116

Миколу Гоголя (рис. 1) вважають одним із основоположників класичного реалізму у східнослов'янській літературі. Багато аспектів його творчості мають чітке клінічне підґрунтя, аналізу котрого і присвячена ця стаття.

Спадковість

Згідно зі спогадами сучасників, батько корифея літератури не належав до глибинних натур, хоч і мав певні задатки таланту — був добрим оповідачем, писав комедії та вірші. Його здоров'я було не надто добрим, оскільки він страждав на сифіліс і помер молодим. З психологічного погляду Василю Опанасовичу Гоголю була притаманна підозріливість загалом, особливо щодо хвороб. Його біографія дає приклади змін настрою — коливань депресії і веселощів; напади “дивного збудження і лютого відчаю” змінювалися веселими жартами. Батько письменника часто впадав у стан меланхолії, помер він у віці 45 років. Згодом Гоголь писав, що той помер не від якогось конкретного захворювання, а лише від “страху смерті”, котрий передався нащадкам спадково.

Рис. 1. Микола Гоголь у молоді роки.

Мати письменника вийшла заміж у віці 14 років і мала психопатичний темперамент. Близькі друзі родини Гоголів просто вважали її ненормальною. Вона давала підстави для таких висновків своєю дивною підозріливістю, що інколи набувала характеру маячних, нав'язливих ідей, дивною легковажністю у практичних справах і “патологічною мрійливістю”. Марія Іванівна була великою, аж до комізму, фантазеркою і вважала свого сина за неперевершеного генія, приписуючи йому всі наукові винаходи та відкриття: парової машини, залізниці тощо.

Загальна характеристика особистості

Новонароджений Гоголь був дуже слабкий і худий, проте протягом навчання у ліцеї він поправився, ставши сильним і веселим юнаком. Під час студій у нього виникали проблеми з поведінкою й успішністю; так, у навчальній відомості за лютий 1824 року написано: “Оцінку за поведінку одержали по одиниці: Гоголь за неохайність, упертість і непослух...”. На випускних іспитах з гімназії

майбутній письменник не зміг навіть провідміняти дієслова, дуже важко давалися йому іноземні мови. “Його вважали звичайною посередністю, і ніхто навіть не міг подумати, що скоро ця людина прославиться на нині російської літератури” (В. В. Вересаєв).

Уже тоді Гоголь вирізнявся різними дивацтвами, навіть у словах. Він був дуже потайливий, сором’язливий і мовчазний, зазнавав багатьох образ від інших учнів та отримував догани від гімназійного начальства через свою неохайність. Скуйовджене волосся майбутнього майстра пера було предметом загального насміху.

Ось що писав Мережковський про цей період життя літератора: “При першому погляді його зовнішність дивує: є в ній щось химерне, чого нема в інших людей — напруження, дуже гостре і водночас надломлене та хворобливе. У Гоголя навіть у невмінні одягатися проявляється головна риса його особистості — дисгармонія, суперечливість, франтування поганого смаку і якась дивна нечуттєвість у поєднанні з майже божевільною вразливістю”.

Ця зовнішність, імовірно, відповідала душевному складу письменника з багатьма невідповідностями, слабостями, дивацтвами і парадоксами, котрі становлять добру половину спогадів про нього. Він і сам припускав, що навіть у фізичному сенсі влаштований інакше, ніж інші люди. Але навіть роблячи поправку на “геніальність” та “творчу натуру”, слід визнати, що Гоголь своїми дивацтвами набагато переважав інших відомих геніїв літератури.

Ідеї величі, неодмінний елемент параноїдного характеру, появились в літератора дуже рано. У 1828 році впевненість у своїй перевазі та високому призначенні зміцнилися в нього настільки, що він твердо вирішив покинути свою малу батьківщину і їхати у Санкт-Петербург, а то й за кордон. “Бідний, некрасивий, незграбний, хворобливий, погано освічений, без знання іноземних мов і жодних талантів дрібний дворянин не мав права на успіх у житті” (В. Ф. Чиж).

Не маючи покликання до чиновницького ремесла, Гоголь нудьгував на роботі, часто не виходив на службу, сидючи вдома і займаючись літературою. Товариства незнайомих людей він уникав. Зазвичай веселий і дотепний із близькими друзями, письменник відразу забивався в куток, коли в полі зору появлявся хтось сторонній.

У 1836 році Гоголь покинув Росію, почувуючись невизнаним пророком; у нього розвинулася манія переслідування, йому здавалося, що вороги хочуть його занапастити, вважаючи бунтарем, що підриває підвалини держави. Останнє дуже обурювало майстра, оскільки свою літературну діяльність він вважав мовби державною службою. Проте коли письменник ступив на німецьку землю, його душевний стан різко змінився, — усе стало зрозуміло і “душа наповнилася світлом”. Недавні недуги трансформувалися в “силу лева”, й у світлі такого одкровення відкрився сенс життя. Гоголь став новою особистістю, змінилося метафізичне ядро його “я”, таємні основи душі. Він стверджував, що це було божественне втручання і цим обмежився його містичний досвід. Правильність сказаного підтверджується тим, що після 1840 року літератор став справді іншою людиною, — у його психиці парадоксальним чином уживалися дві свідомості. Вересаєв писав: “Талант Гоголя вражаючий, але його зверхність, самопевненість і самопоклоніння кидали неприємну тінь на характер письменника”.

До питання про психічне захворювання

Безсумнівне психічне захворювання уразило письменника у віці 21 рік. У нього стали виникати нав’язливі ідеї, тільки патологічним станом можна пояснити сумний епізод його життя, пов’язаний з бажанням стати професором.

Хвороблива переконаність у власній універсальній перевазі поєднувалася з епізодами екзальтації. У грудні 1833 року стан меланхолії трансформувалася у збудження — у Гоголя з'являється ідея очолити кафедру Київського університету. Разом з тим він не був звичайним кар'єристом, через атипову організацію нервової системи і параноїдний характер митець не міг готуватися до лекцій чи навіть просто вчитися дидактичного мистецтва. Для студентів дуже скоро стало зрозуміло, що “Гоголь нічого не розуміє в історії, — писав Тургенєв. — Його лекції були дуже погані, і студенти ставилися до нього не найкраще... Незважаючи на протекцію високих покровителів, він був звільнений з Петербурзького університету через повну недієздатність”.

Перебуваючи у Парижі у 1836 році, літератор нерідко пригнічував знайомих своєю підозріливістю; раптом йому здавалося, що в нього якась важка хвороба (найчастіше шлункова), і він так носився зі своїм горем, що на нього було важко дивитися; переконати Гоголя у протилежному жодної можливості не було. Разом з цим саме в ці роки (1837–1838 рр.) у хворого намітився розвиток саме тих рис, що стали домінуючими в останній період життя. По-перше, він став дуже релігійний, часто відвідував церкви і любив бачити прояви релігійності в інших. По-друге, інколи він впадав у своєрідний ступор — посеред жвавої розмови письменник раптово замовкав і з нього не можна було витягнути жодного слова.

Уже в 1839 році Гоголь вважав себе наділеним даром пророцтва, про що, зокрема, писав Плетньову у листі від 27.09.1839 року. Як згадує Вересаєв, він стверджував: “Моє лікування доволі небезпечне: те, що могло би допомогти шлунку, шкідливо діяло на нерви, і навпаки. До цього додалася смертельна туга, яку неможливо описати. Я був у такому напруженні, що зовсім не знав, що робити. Навіть протягом двох хвилин я не міг перебувати у спокійному стані... Я розумів важкість свого стану, мені вдалося нашкрябати свій духовний заповіт”. Симптоматика описана настільки чітко, що навіть на її основі можна поставити діагноз “тривожна меланхолія”.

Той же Вересаєв у 1841 році писав: “Гоголь розповідав мені про дивацтва власної “хвороби” — у ньому, ймовірно, перебувають джерела усіх розладів. У Парижі його оглядали кілька відомих медиків і виявили, що шлунок перевернутий догори дригом. Загалом він дуже дивний і чудний, аж до неможливості”. Ось як описував власний стан сам митець:

[1842 р.] “Я був хворий, дуже хворий внутрішньо, і таким досі залишаюся. Моє захворювання проявляється дуже страшними нападами, яких раніше не було, проте найстрашнішим був той стан, коли, перебуваючи у Відні, я відчув хвилювання, що підступило мені до серця, котре будь-який образ, що виникав в уяві, перетворював на велетня, незначне приємне відчуття трансформувалося у настільки велику радість, що її не могла би пережити людська природа, після чого йшла непритомність, інколи при цьому наставляв сомнамбулічний стан.

[1845 р.] Перебіг моєї хвороби — цілком природний. Вона — це повне виснаження сил. Люди такого типу довго не живуть. Мій батько також був досить слабкий і помер молодим, згаснувши через брак жаги до життя, а не якесь захворювання. Я худну не щодини, а щогодини; руки захололи і перебувають у водянисто-опухлому стані”.

Розпад психічної діяльності геніального автора “Мертвих душ” почався вже в 1847 році. Російський психіатр Н. Н. Баженов у 1903 році писав: “У своєму найквітучішому віці цей пацієнт — типовий неврастенік з іпохондричними ідеями. Ймовірно, це йшло ще від дитинства, про що дають підстави думати ранні листи до батьків від 1821 року. На такому нестійкому нервовому ґрунті розвинулося справжнє психіатричне захворювання. Гоголь у другій половині свого

життя страждав на розлад, котрий називають періодичним психозом у формі так званої періодичної меланхолії. Цікаво відзначити, що циклічний перебіг хвороби зовсім не залежав від його фізичних недуг і соматичного стану. Немає тут і марень у класичному розумінні цього терміна. Письменник був особою із вродженою невропатологічною конституцією. Його скарги на здоров'я в першій половині життя — це скарги неврастеніка. Протягом останніх 15–20 років життя він страждав на вищеназваний психоз. Ймовірно, життєві сили Гоголя були підірвані перенесеною в Італії малярією. Він помер під час приступу періодичної меланхолії від виснаження і гострого малокрів'я мозку із супутнім голодуванням. Смерті сприяло і неправильне лікування, зокрема кровопускання”.

Ще один російський психіатр (Г. В. Сегалін) констатував: “У сенсі фізичної тілобудови Гоголь був астеніком. Він не любив і не міг учитися, усе життя залишався недоуком, оскільки його розщеплена, дисгармонічна психіка не давала можливості зосередитися на конкретних предметах. У міру розвитку шизоїдної психіки асоціативний матеріал виснажувався, наплив власне асоціацій знизився настільки, що навіть сам пацієнт почав це відзначати. У митця можна побачити аутистичні переживання і навіть псевдогалюцинації. Відзначено дуже характерний синдром — параноїдний характер, із якого пізніше розвиваються паранояльні маячні ідеї величчя і переслідування. Як і в багатьох хворих на шизофренію, у Гоголя багато іпохондричних маячних ідей найрізноманітнішого характеру. Пацієнт локалізував свої проблеми у шлунку, що є досить типовим. Без сумніву, описаний у спогадах “правець” є легким приступом катонічного ступору, коги від хворого неможливо добитися жодного слова (мутизм катоніків). Усе вищенаведене привело нас до висновку, що письменник страждав на шизофренію, причому слід зазначити, що така хвороба у геніальних осіб перебігає цілком особливо”.

Існували й інші думки. І. Б. Галант (1927 р.) писав: “У період шизофренічного захворювання (*dementia praecox*) Гоголь страждав на поліорганну недостатність ендокринної системи”; А. Браун (1940 р.) стверджував про “схильність до волоцюства, ймовірно, через маніакально-депресивний психоз”, а І. А. Кассірський (1970 р.) вважав, що “письменник мав циклотимію з переміжними періодами маніакального підйому і тривалих депресій”.

Листування літератора, що збереглося, дає підставу думати, що йому були притаманні не лише депресивні марення і маячна переоцінка власної особистості, а й інші форми маячних ідей, котрі неможливо пов'язати ні з приступами туги, ні зі станами хворобливого екстазу. У Гоголя появилася схильність до символічного трактування випадкових подій, вчинків, слів і дій оточення. З роками пароксизми туги зникли, а разом з ними — і світлі періоди відносного психічного здоров'я. Хвороба прогресувала повільно, але неухильно, найбільше завдавши шкоди сфері емоцій. Рік за роком вона робила письменника все більш холодним, байдужим, нечуттєвим, індіферентним щодо людських нещастя і печалей, позбавивши жвавого інтересу до подій.

Ось що писав про хворого Тургенєв: “Яка ти розумна, і дивна, і хвора істота!” — часом думалося, дивлячись на нього. Інколи ми приїздили до Гоголя, як до незвичайної і геніальної особистості, в якій щось зламалося в голові”.

Лише за 12-річний період життя літератор переніс 9 афективних екзацерацій хвороби, котрі ускладнювалися від приступу до приступу, набуваючи атипової форми завдяки включенню маячних і катонічних (ступорозних) симптомів. Спалення 2-го тому “Мертвих душ” також було вчинене під час епізоду депресії з хворобливим усвідомленням своєї вини і гріховності власної творчості. На думку Д. Е. Мелехова, письменник страждав на афективно-маячний

психоз із приступоподібним циркулярним перебігом. Опис цього захворювання у психіатричній літературі появився лише через 2 роки після смерті пацієнта. На користь циркулярної шизофренії свідчать відсутність справжніх світлих періодів після частих (майже щорічних) приступів, зміни особистості і творчості, втрата творчої свободи і того легкого життєрадісного гумору, котрий був у Гоголя до початку захворювання. Усе сказане дає підставу говорити про те, що у хворого у процесі еволюції його патології наростали зміни особистості, котрі виходили поза межі виснаження, що його спостерігають при циркулярному психозі у похилому віці. Якщо із 12-ти творчих років викреслити ці щорічні багатомісячні депресії із втратою працездатності, то з суто арифметичного погляду зрозуміло, що у періоди підйому геній мав працювати з гіпоманіакальною інтенсивністю.

Згідно з критеріями DSM-IV, хворобу літератора можна діагностувати так:

- вісь I: 296.94 — неуточнений афективний розлад;
- вісь II: 301.81 — нарцистичний розлад особистості;
- вісь III: коліт; геморой; хронічний закреп; отит;
- вісь IV: психосоціальний стрес — відсутній;
- вісь V: функціональний рівень 41–50.

Згідно з ICD-10, хвороба Гоголя означається як біполярний афективний розлад, неуточнений — F 31.9, що виник на фоні нарцистичного розладу особистості — F 60.8.

Статева сфера

Ймовірно, статевої потяги письменника компенсувалися мастурбацією, хоча це твердження і не принципове. Важливий момент зниження або відсутності статевого чуття, котрий замінювався якщо не спотвореними еквівалентами, то принаймні цинічними переживаннями. Відомо, що літератор любив розповідати цинічні анекдоти і робив це з такою майстерністю та задоволенням, що, без сумніву, у цьому було щось патологічне. Зниження статевого потягу впадає в очі як безсумнівний факт і він асоційований з шизофренічною натурою нашого героя.

Можливо, загадка особистості Гоголя пояснюється гіпогонадизмом. Упродовж усього життя він не мав жодних контактів з жінками, не знав, що таке любов, і тому вона відіграє мінімальну роль у його творах. За свідченнями лікаря А. Т. Тарасенкова, котрий доглядав за письменником перед смертю, “зносин з жінками він не мав, сам визнаючи відсутність потреби в цьому”.

Особливості творчості

Схильність до письменництва проявилася у Гоголя ще в перші дні після вступу в гімназію. Ось як він сам неодноразово писав про це: “Причина тієї веселості, яку ви бачите у деяких моїх творах, пояснюється специфічною душевною потребою. На мене інколи находили приступи дикої і незрозумілої туги, і, щоб розважити себе, я вигадував усе найсмішніше, що може бути... У мені існує нагромадження найнеймовірнішої гидоти..., котрою в певний момент я став наділяти своїх персонажів... Уже і тепер мій слабкий розум бачить велику потребу у хворобах, оскільки вони прискорюють творчу справу. Я гострю перо”. Вересаєв зазначає: “Коли Гоголь починав писати, він ставав дуже задумливим і мовчазним. Він довго ходив по кімнаті, а потім залазив у свою барлогу, де проводив у праці по кілька днів”.

Письменник, аналізуючи себе, прямо заявляє, що хвороба відіграла визначальну роль у створенні його опусів. Не можна сказати, що лише меланхолія зробила Гоголя Гоголем, але, без сумніву, вона поклала свою печать на його

літературну біографію, відобразившись передовсім у тих численних сценах ненормальності, котрі так часто подибуємо в оповіданнях або повістях (“Страшна помста”, “Портрет”, “Невський проспект”, “Ніс”, “Записки божевільного”, “Вій”, “Шинель” та ін.), — психічні хвороби, сп’яніння, марення, стерта межа між сном і реальністю.

Літератор не хотів бути тим, ким він був, страждаючи від свого таланту. Він хотів змінити напрям і характер своєї творчості, створити щось позитивне і повчальне, вдихнути життя в людяність і змалювати її яскраво та випукло, натомість у нього виходили речі досить огидні. Як писав відомий російський психіатр В. Ф. Чиж: “Мимохіть геніальність Гоголя доводиться пояснювати хворобою, оскільки лише патологія може пояснити нам такі відхилення”.

Цікавою є стаття загадка майстра. Він, без сумніву, не знав жінки, оскільки не мав до неї фізіологічного потягу. Разом з тим у нього наявна вражаюча яскравість барв там, де мовиться про покійників, водночас чоловіків серед останніх фактично немає, так ніби вони не помирають. І навіть якщо й так, то Гоголь цим не цікавився. Він вивів цілий сонм померлих персонажів жіночої статі, причому серед них немає старих.

Висновок

Наш пацієнт стоїть фактично першим у довгому ряду російських письменників, що страждали на важкі психічні розлади. Можна сперечатися про конкретний діагноз, але все таки найімовірнішою є шизофренія, оскільки до кінця життя Гоголь “розпався” і як особистість, і як талант. Чи має в цьому випадку діагностична точність таке вже й важливе значення? Важливішим залишається факт впливу психічної патології на зміст творчості і сам креативний процес. В. Ф. Чиж писав: “Якщо би психічне захворювання Гоголя не впливало на його творчість і не позначилося на його літературній діяльності, то психіатричне вивчення його біографії було б малозначущим”.

Наведений патографічний матеріал дає нам підставу стверджувати, що саме описані ефекти хвороби зробили письменника таким, яким його нині знає світ.

Підготував *Юрій Матвієнко*

Видавництво «Медицина світу», адреса редакції журналу:

79071, м. Львів, вул. Кульпарківська, 131. Тел./факс: (0322) 63-34-65,

E-пошта: msvitu@mail.lviv.ua, тел.: (044) 249-70-05. www.msvitu.lviv.ua

Редакційна колегія: Відповідальний редактор *Володимир Павлюк*, науковий редактор *Олег Жарінов*.

Члени редакційної колегії: *Ігор Грицюк, Роман Шиян, Володимир Семенів, Ігор Тумак, Юрій Матвієнко, Богдан Борис, Федір Юрочко, Вікторія Харламова, Андрій Ягенський.*

Літературний редактор *Василь Юрчук*, художньо-технічний редактор *Зіновій Матчак*, комп’ютерна верстка *Мирослав Дуб*, кольороподіл *Петро Клим*.

Передрук із журналу — тільки з письмового дозволу редакції. Засновник видання: ТзОВ “Медицина світу”. Реєстраційне свідоцтво: серія КВ №8612 від 05.04.2004.

Підписано до друку 30 травня 2008. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Обл. вид. арк. 6,77. Умовн. друк. арк. 6,45. Зам. №